

Les atxes d'espígol de Villores

The lavender torches from Villores

Dolors Vidal Segarra. Professora IES Ulldecona. mvidal5@xtec.cat

Presentat: 22/03/2017

Acceptat: 24/05/2017

Resum

Entre les festes del foc dels Països Catalans trobem les que a l'hivern donen la benvinguda al solstici, als Reis o al Rei Carnestoltes. A diferents llocs de la nostra geografia es confeccionen atxes o torxes amb material vegetal que s'encenen de nit en un espectacle de llum, flaire i gresca que convida a participar de la festa. Aquest article presenta el cas de les atxes que es fan amb espígol sec a Villores el dia 5 de gener, amb les quals es pretén cridar l'atenció dels Reis perquè deixen regals als petits. Una tradició de dècades que només la despoblació ha impedit que es poguera celebrar algun any. El document ha estat elaborat a partir del testimoni de persones de Villores que han continuat la tradició des de ben petits. Aprofitant que parla de l'espígol, l'article recorda també el costum de segar les flors d'aquesta planta aromàtica a l'estiu per vendre-les per fer essència destil·lar-se en grans calderes que s'instal·laven en determinats masos propers a fonts. El text conclou preguntant-se per l'existència de tradicions similars a la resta de pobles de la comarca i advocant per la incorporació de les atxes d'espígol de Villores al patrimoni cultural dels Ports.

Paraules clau: Atxes, espígol, Reis, festa del foc.

Abstract

Among the fire festivals in the Catalan Countries those welcoming the winter solstice in winter, the Wise Men or King Carnival are easily found. Torches made of vegetal material are burned at night in several places of our geography what is a show of light, smells and fancy that invites everybody to join the festival. This paper presents the particular case of the torches made of dried lavender in Villores every 5th of January. The aim is to draw the Wise Men's attention so that they bring presents for the children in Villores. An old tradition that only few years has not taken place because of the region's depopulation. The document has been worked up thanks to testimonials that have lived and have kept on celebrating the tradition since ages. Considering lavender is mentioned in the paper, it is also referenced the tradition of collecting the flowers of the lavender in order to be sold in summer to obtain its valuable essence after being distilled in big boilers placed in some springs close to the farmhouses in the region. The paper is concluded with the recommendation of including the lavender torches of Villores in the cultural heritage of Els Ports.

Key words: Torches, Lavender, Wise Men, Fire Festival.

Introducció

És coneguda pel públic general una tradició ben estesa arreu dels Països Catalans: la de celebrar les festes populars amb el foc com a protagonista principal. Són celebracions força famoses. Per les seues característiques i per la repercussió que tenen en l'entorn social més immediat, algunes han estat reconegudes per diferents organismes com a patrimoni cultural. Les falles de València, els correfocs, les falles del Pirineu, les fogueres de la nit de Sant Joan, la *Matxà* de Vilanova d'Alcolea,..., i la nostra *Santantonà*, festa del foc tant estimada i valorada per tothom a la comarca dels Ports i a fora. Totes elles tenen com a factor comú una munió de persones que viuen en directe una festa que és més o menys multitudinària, amb els hàndicaps que això representa.

Però este article no parlarà d'elles sinó de festes del foc menys conegudes i, especialment, de les atxes d'espígol de Vil·lores amb què els més petits cridaven els Reis perquè els portaren regals. Són festes que no tenen gran repercussió mediàtica perquè impliquen la participació d'un nombre més reduït de persones i no són tan espectaculars. A, més a més, se celebren en un àmbit local concret.

Però no per això són festes menys importants. Ans el contrari, amb la seua senzillesa aporten diversitat, proximitat i implicació en la festa, perquè el públic que les organitza i les celebra és bàsicament el veïnat de la mateixa població i no atrauen tants visitants de fora. Això permet gaudir de l'encant natural de la festa sense més complicacions, sense necessitat d'una gran estructura d'organització. Tot és molt més senzill i directe, gairebé pensat i fet. Una festa en el sentit més estricte de la paraula: gaudi i prou.

Però pels mateixos motius, aquestes festes són fràgils i necessiten més de la nostra col·laboració tant en la difusió i de la nostra participació el dia de la celebració. Hem d'evitar com puguem que en caiguen en l'oblit i desapareguen, perquè això representaria una pèrdua de patrimoni cultural, social i emocional. Són festes que se solen celebrar en pobles petits o en llocs on la població està disseminada en masos, lluny dels grans nuclis urbans on les Cavalcades de Reis prenen el protagonisme. En tots ells, a falta de Cavalcades de Reis, bones són les atxes o les falles!

Focs de crida als Reis d'Orient. Patrimoni festiu ancestral d'arreu dels Països Catalans

En l'àmbit de la cultura mediterrània, relacionem les festes del foc amb l'arribada dels solsticis d'estiu o d'hivern, o amb antics cerimonials de purificació que des de fa segles acompanyen les nostres tradicions¹. Per exemple, quan arriba Nadal, els xiquets i les xiquetes aprofiten en nombrosos pobles de Catalunya i del País Valencià per a confeccionar atxes, falles o torxes amb diferents tipus de materials vegetals -com ara de palmeres, d'herba seca, d'argelagues o d'espígol, entre d'altres- atxes que després cremen quan es fa foc. Amb elles, els xiquets i les xiquetes pretenien segurament dos coses: d'una banda, cridar l'atenció dels Reis perquè vegeren on eren i els deixaren els regals a casa; i d'altra banda, tindre l'ocasió de jugar amb el foc, element tan perillós i prohibit la resta de dies. Els pares i les mares expliquen als més petits de la casa que si cremen les atxes o les torxes, el fum, l'olor, la llum i el soroll que fan, atrauran l'atenció dels Reis Mags perquè no hi passen de llarg i els deixen a casa els regals que els han demanat.

Atxes a la Plaça de Vil·lores, gener 2007

1.- Estes festes les van solapar fa temps amb d'altres de naturalesa religiosa.

Possiblement alguna d'aquestes festes és d'origen mil·lenari o compta amb segles de tradició. No hem d'oblidar que la transmissió del costum de fer atxes és oral i passa bàsicament de pares i de mares a fills i a filles. Malgrat la dificultat de conèixer amb certesa el seu origen, és evident la similitud entre totes elles i els actuals correfocs.

Un recorregut pel territori

Aquest escrit no és un estudi de les festes del foc per als Reis (entre d'altres coses perquè hauria de ser més extens i no coneixem tots els casos que hi ha). Presentem un tast que ens permetrà fer-nos una idea de com és d'antic i com està d'estés el costum de la població de les nostres terres de celebrar amb foc els petits esdeveniments quotidians. Exposarem amb especial il·lusió el cas de les atxes d'espígol de Vil·lores amb què acabarem el recorregut. Volem donar a conèixer i potenciar les atxes de Vil·lores com un patrimoni cultural més de la comarca dels Ports.

Començarem per les terres del sud. Al País Valencià, les atxes d'Elx² es reivindiquen amb força. Les construeixen a partir de les fulles seques i del *seaso* de les pal-

meres, la fibra dels troncs. Les atxes les encenen el cinc de gener. És un costum que s'hi manté des de fa tres-cents anys. A Petrer i Onil confeccionen les falles de la nit de Reis amb espart. Acaben en una trena que permet giravoltar-la amb molta seguretat.

A Catí, a l'Alt Mestrat, fan fogueres amb argelagues que després d'enceses salten els nens i les nenes (amb una clara relació amb la *Matxà* de Vilanova d'Alcolea). La Fia-Faia³ de Bagà i de Sant Julià de Cerdanyola, a Catalunya, representa el cas d'una festa on les torxes o *faies* tenen una relació directa amb el solstici d'hivern. Aquesta festa se celebra la nit més llarga de l'any, concretament el dia 24 de desembre, i té com a finalitat aconseguir que s'allargue el dia, o potser també altres finalitats oblidades al llarg dels segles. La falla es confecciona a par-

Le atxes d'Elx

tir d'una herba de tija alta relativament abundant a Catalunya. Esta falla s'ordeix fins arribar a tenir una mida d'entre mig metre i dos. Al crit de "Fia, faia! Nostre Senyor ha nascut a la *paia*!", petits i joves cremen les falles. El 2010, la Fia-Faia va ser declarada festa patrimonial d'interès nacional per la Generalitat de Catalunya.⁴

2.- <https://goo.gl/Hsd0ui>

3.- <https://goo.gl/LV0Q7T>

4.- <https://goo.gl/455RFz>

A alguna de les estacions d'esquí del Pirineu podem gaudir de la baixada de torxes que els més esportistes fan tot esquiant per a fer de reclam de l'arribada dels Reis. La Riera de Gaià⁵, al Tarragonès, fa les falles confeccionades amb espígol per a alertar els Reis. Hi participen en la festa tant els petits com la gent gran.

Ben a prop de la Riera de Gaià, i cada cop amb més força, més atxes d'espígol s'encenen al poble de Vandellós, al Baix Camp. Compartint sempre la mateixa finalitat, les atxes il·luminen el camí d'arribada per a rebre els Reis. Tan bonica com l'encesa de les atxes és la diada anterior que en tots els casos implica una excursió per la muntanya per a arreplegar l'espígol que acabarà cremant les atxes.

Continuant el recorregut pel territori, a les comarques del Priorat i Montsant, Siurana, Margalef o Albarca, li donen un toc especial a la festa i fan girar els manats d'espígol encés o cremen un ninot fet també d'espígol mentre esperen els Reis. I mentrestant canten:⁶

*A esperar els Reis,
que els Reis han vingut,
carregats de pebre i vestits de vellut!
Lo ninot d'espígol s'ha casat a Reus
li ha marxat la dona cap als Pirineus."*

La Fia-Faia

Les atxes a Villores

Les atxes de Villores són fetes amb espígol. L'espígol és una planta mediterrània molt aromàtica, semiarbastiva i perenne, molt comú en el nostre entorn pedregós de naturalesa calcària⁷. Creix en un ambient calorós a l'estiu, molt fred a l'hivern i relativament sec. Té les tiges verdes i llargues⁸, de secció quadrada i floreix a l'estiu. Les flors, petites i de color lila, s'agrupen a l'extrem de les tiges. Tradicionalment l'espígol s'ha fet servir per les seues propietats medicinals i per a fabricar essència de lavanda. També hi havia el costum de guardar les flors d'espígol seques per a aromatitzar en bossetes als calaixos i

5.- <https://goo.gl/bTuHvt>

6.- <https://goo.gl/7v1QU5>

7.- Sòl sec, assollellat i pobre.

8.- Podem arribar a tindre més de 50 cm.

Descens de torxes en una estació d'esquí

Les falles a la Riera de Gaià

als armaris o fabricant petites “pinyes” amb les tiges embolcallant les flors, com la de la imatge següent.

Pinya d'espigol

La tradició de segar l'espigol per a fer essència a Villores

Antigament a Villores se segava cada estiu l'espigol per a vendre'l per a fer essència com una activitat més que complementava l'economia familiar. No sabem quan es va deixar de fer, però aquest costum va continuar a altres pobles i masos de la comarca.⁹

L'espigol es collia quan estava ben florit, de principis del mes d'agost fins a principis de setembre, segons com floria cada temporada, i el venien per a elaborar essència de lavanda a tres persones que treballaven per a una empresa d'Ortells. Es començava a collir l'espigol quan s'havia acabat la temporada de la sega del cereal i encara no s'havia començat a preparar els camps per a sembrar la propera collita, així que la gent que no feia espardenyes tenia temps lliure per a anar al camp.

L'espigol creixia per tot arreu per la vora dels bancals treballats.¹⁰ N'hi havia molt i es veia com el vent feia onejar les flors. Les persones que el segaven anaven a buscar-ne per tots els llocs, però principalment en buscaven pel mas del que eren propietaris o que el tenien arrendat, com ara el mas de Torrefolch, les Rafoies, el mas de Parra, el mas de Barberà i el Meson. Qui entrava a fer-ne en algun bancal que no els tocava es podia emportar bona cosa de crits per intentar segar l'espigol d'un altre. Els *camineiros*¹¹ tenien reservats dos metres al voltant dels camins per poder segar espigol.

9.- A partir de llavors amb només una caldera per a destil·lar l'espigol per a tota la comarca n'hi havia prou.

10.- Principalment les mates eixien per l'ombria.

11.- Els *camineiros* eren els funcionaris encarregats del manteniment de les carreteres.

Llavors les mates es feien molt grans, perquè plovia i nevava més i també perquè les cuidaven arrencant les argelagues, els romers o altres herbes que de no fer-ho farien malbé les mates d'espígol que creixen prop de les “males herbes”. Amb aquestes “males herbes” feien formiguers que eren munytons de la brossa de netejar el camp i que, tapats amb terra, cremaven a poc a poc. D'esta manera es cremaven les rails o les llaors de les herbes indesitjades de la terra. El producte resultant s'escampava sobre la terra que havien de cultivar i feia el paper de fertilitzant.

El fet de segar les flors també anava bé per fer-ne créixer més a la temporada següent. Però les cabres es menjaven les mates i a poc a poc l'espígol s'anava perdent.

Com hem dit, les persones que portaven les calderes per a fer l'essència d'espígol no eren els amos sinó els criats i ells mateixos avisaven la gent que segava fins a quin dia els podien seguir portant espígol. Després donaven per tancada la temporada. Els segadors matinaven molt i treballaven moltes hores. I cansats com estaven del treball del mas a l'estiu, emprenien la campanya de l'espígol.

Mata d'espígol sec a l'hivern

Tiges d'espígol sec amb vil·lores al fons

Un cop segat, ràpidament posaven l'espígol a l'ombra perquè no perdere pes. Després, per a transportar-lo, feien garbes més o menys grans que podien pesar d'uns 5 a 10 o 12 kg aproximadament, segons si era més llarg o estava més verd. La picardia els portava a posar pedres amagades entre l'espígol o a ruixar-lo amb aigua perquè no s'assecara massa i pesara més. El problema era aconseguir lligar-lo, perquè l'espígol llisca molt i s'esbotifarra fàcilment (això passa també quan es cremen les atxes). Quan ja tenien una càrrega plena (entre 6 i 7 garbes), la carregaven i transportaven amb matxos fins al lloc on estava instal·lada la caldera. A vegades feien la càrrega entre diverses persones perquè per poca quantitat d'espígol no valia la pena fer un viatge per portar-lo lluny, ja que les calderes estaven a uns 6 o 7 km de distància. El portaven a la caldera el mateix dia que el segaven per evitar que fermentara la flor es fes malbé. Cada feix de garbes (que pesaven amb una romana) feia uns 30-40 kg i en cada viatge en transportaven entre 100 i 120 kg, és a dir, havien de fer 3 o 4 pesades per viatge.

En algun cas la forma de pesar l'espígol era ben curiosa. Es posaven tres garbes (dos davall i una altra damunt) lligades amb una corda i s'enganxaven a una romana. Si on era instal·lada la caldera hi havia un cobert per resguardar l'espígol, les garbes s'aixecaven a braços i les penjaven a la romana que estava penjada en una barra del sostre del cobert. Fins ací normal. Però si no hi havia un cobert, com al mas del Meson, la romana es lligava a l'extrem d'una barra de fusta llarga. Aquesta barra es recolzava

en un tronc vertical clavat en un bancal que tenia l'extrem lliure a l'aire en forma de "V" i que deixaven contínuament clavat al bancal. Amb les garbes d'espígol a terra i la barra aixecada recolzada a la "V" del pal, algun dels sagals o de les sagales que estaven per allí s'agafava a l'altre extrem de la barra i es repenjava fent de contrapés fins que aconseguia aixecar les garbes. I llavors, quan ja no tocaven a terra, llegien el pes de l'espígol a la romana. No sé si Arquímedes deguera pensar en aquesta aplicació per a la seua palanca!

Després de fer la pesada, els responsables de la caldera donaven els segadors un rebut que anaven durant la temporada. L'empresa es guardava el taló corresponent i els segadors tornaven cap a casa a cavall dels matxo, on arribaven a poqueta nit. No cobraven cada dia l'espígol que segaven. Al final de la campanya i amb tots els rebuts recollits, baixaven a Ortells i comptaven l'import de tots els rebuts per a cobrar-los tots de cop.

El preu de l'espígol variava contínuament. Podien pagar a 2 o 3 pessetes el kg, o 12 kg/12 pessetes (pedres incloses). Si collien 100 kg, podien arribar a guanyar 100 pessetes o més. El preu de l'espígol amb els anys anava pujant tal i com la planta s'anava perdent al forest i era més escassa. Es va arribar a pagar fins a 5 pessetes el quilogram. Això representava 500 pessetes o més per càrrega.¹² Esta xifra poques vegades es veia junta llavors.

La caldera que feien servir cada vegada era en un lloc diferent i, si es podia, sempre es portava l'espígol a la més propera. Hi havia una caldera a Ortells, una altra al mas del Meson, una a Cinctorres (encara hi és i funciona) i també una altra a l'ombria del riu prop de Morella (que gestionava la mateixa empresa d'Ortells, però la costera per a baixar-hi amb els matxos era molt dura). De Vil·lores portaven l'espígol al mas del Meson (on encara hi és l'antiga caldera de ferro), al mas del Vilà, a Ortells i un any fins i tot en van portar a una caldera que temporalment van instal·lar al costat del pont del riu de Vil·lores, on hi havia una fonteta que aprofitaven per a muntar l'aparell de destil·lació. Per a funcionar les calderes necessitaven fonts de les que rajara aigua contínuament ja que l'aigua era imprescindible per a refrigerar el vapor. A tots els masos amb caldera hi havia font.

La caldera de ferro tenia metre i mig de diàmetre i un metre d'alçada, aproximadament.¹³ La muntaven damunt d'una base de pedra i per sota era per on es feia el foc, com si fora un forn amb el fumeral corresponent. El primer foc que encenien era amb llenya, però després l'alimentaven amb el mateix espígol un cop l'havien destil·lat, perquè quan havia bullit l'espígol dins la caldera, treien les tiges i les estenien al sol. Un cop seques, servien per a fer el foc la caldera, i així s'aprofitaven de nou.

12.- Aquells anys -anys 60- hi va haver una forta inflació de manera que probablement el preu real no va augmentar tant.

13.- En la imatge es pot observar l'estructura completa de la caldera. A la part inferior hi ha una base de pedra on ara ja tapada amb pedres- hi havia l'obertura per on es feia el foc. El fum passava a través d'un fumeral per sota del terraplé de l'esquerra i tenia l'eixida per un orifici envoltat de pedres que encara es pot apreciar en la imatge a la part superior esquerra de la caldera tot just al damunt de l'ombra de les branques del xop. La caldera conserva tant la placa foradada a l'interior com la tapa damunt la mateixa. Justa per sota de la tpa a l'esquerra de la il·lustració es veu el tub que connectava amb la resta de la instal·lació -ara ja desapareguda- i que dirigia el vapor cap a la font on l'aigua el refredava i el condensava. Es completava així la separació de l'essència de l'espígol.

L'interior de la caldera s'omplia amb aigua fins a la meitat i per damunt seu hi havia una placa de ferro amb forats per on passava el vapor que travessaria les mates d'espígol deixades sobre esta peça. Per col·locar bé l'espígol, un dels treballadors de l'empresa entrava dins la caldera i anava aixafant les tiges per tal que quedara ben atapeït. Un altre treballador li allargava l'espígol des de fora. Una tapa gran tancava tot el conjunt i després la lluien per fora amb argila per a segellar-la hermèticament i així evitar que respirara i es perdera el vapor per la junta.

Es feia bullir unes hores i el vapor extreia així l'essència d'espígol i eixia per la part de dalt de la caldera per un tub lateral. Llavors el tub baixava i entrava a la bassa d'aigua de la font, on es condensava el vapor. Passava per dos dipòsits. L'essència es quedava per damunt de l'aigua (no es barregen, com l'oli i l'aigua). Les gotes d'essència es recollien, a l'eixida, en un bidó de ferro petit d'uns 4 o 5 litres.

L'essència era molt cara i la feien servir per a fer colònia o per a fer fregues medicinals. Alguna vegada, els encarregats de la caldera obsequiaven amb una petita botella d'essència a algun segador que, en mostra d'agraïment, els portava prunes clàudies del mas.

Aquesta activitat servia de reforç de l'economia familiar quan la feina habitual passava per una etapa més fluixa. Els masovers o els joves que no feien espardenyes (activitat més comuna a Villores)¹⁴ i es dedicaven només al camp, tenien cap a final de l'estiu temps per a buscar, segar i vendre l'espígol. En algun cas, per problemes puntuals, si en un mas no podien recollir l'espígol perquè encara estaven dallant o trillant, es donava a segar l'espígol a una altra família i en comptes de segar-lo un jove d'uns 18 anys, veies com el segaven per les costeres persones de més de 60 anys! Segar espígol era tan valorat que quan ja havien acabat la sega principal, encara s'animava algú a rebuscar per a poder fer unes coquetes amb els diners que guanyarien.

Caldera per a destil·lar espígol

La tradició de segar espígol per a fer les atxes dels Reis a Villores

L'espígol per a fer les atxes dels Reis es busca a la forest pels voltants de Villores el mateix dia 5 de gener, de matí. Per tot el que s'ha explicat anteriorment, quan es comercialitzava l'espígol, no en devia quedar gaire després de la collita i era fàcil de trobar-ne, però sempre en quedava una mica, o trobaven llocs on no s'havia segat. Ara

14.- La gent de Villores es dedicava principalment o bé a la faena a la forest o bé a la confecció d'espardenyes.

tampoc no és fàcil de trobar espígol perquè com no està cuidat des de fa molts anys i no plou ni neva tant, n'hi ha poc i creix més curt i prim.

Evitant trencar la base de la planta, es trenca a mà o millor se sega amb corbella només la tija de les flors seques, tan avall com es pot i es va amuntegant en un feix que es lliga amb una corda per a transportar-lo. Les punxades amb les herbes estan garantides!

Els manats que conformen les atxes, tenen uns 10 centímetres de gruix i van lligats per trams -sense estructura interna- amb un cordell¹⁵ que permet allargar l'atxa fins a uns 80 cm. Es van superposant grapats d'espígol de manera que queden les tiges seques ben travades per a evitar que es desmunten quan el foc crema la lligassa.

Antigament, els xiquets i les xiquetes més majors eixien sols a les muntanyes i garrigues a segar l'espígol amb una corbella (els més petits ho feien amb les mans). Després, a casa, es confeccionaven les atxes que encendrien quan es faria de nit.

A poqueta nit, eixien de les cases. Voltaven pel poble giravoltant les atxes i fent sonar esquelles. Els primers en assabentar-se en sentir el rebombori i eixir als balcons o al carrer eren els veïns i les veïnes del poble. Les atxes enceses deixaven per tot el poble el fum amb la flaire característica d'aquesta herba aromàtica. Això donava el tret d'eixida de la festa. En alguna ocasió, la gent gran es disfressava de reis i fins i tot arribava a traure al carrer algun matxo engalanat per fer més festa. Potser molts d'aquests detalls, alguns dels xiquets i de les xiquetes no els van vore directament perquè la por que els provocava una situació tan especial els feia amagar-se... L'emoció devia ser màxima.

Cada any, les famílies o les colles de xiquets i de xiquetes ho organitzaven de manera diferent, com podien. La qüestió era poder seguir fent la festa. Quan vivien una quarantena o cinquantena de xiquets i de xiquetes al poble (i encara hi havia escola a Villores), no hi havia problema per a fer la festa, malgrat que no hi participara tothom. Però l'any que no n'eren tants, es corria el risc que no es fes la festa, com va arribar a passar cap als anys setanta. La despoblació de la nostra comarca va perjudicar la continuïtat d'aquesta tradició.

Però cap als anys noranta, quan aquells xiquets i les xiquetes, que dècades enrere havien viscuda, van poder tornar a Villores ja com a pares i mares, van recuperar la tradició per als seus fills i filles, tot i que amb alguna modificació. El dia de segar l'espígol, els adults que estaven de vacances a Villores i no havien de treballar acompanyaven els nens i les nenes en la seua excursió pel camp. Tot un matí per collir l'espígol necessari que emprarien per a fer les atxes! Després, ja a casa, els ajudaven a construir tres o quatre atxes per xiquet i esperaven que es fera fosc per eixir tothom amb un rastre d'esquelles pel poble a cremar-les. Quina gran oportunitat! Els deixaven jugar amb foc! La broma típica era dir-los que es pixarien al llit per jugar amb foc!

Els anys següents es va poder mantindre la tradició. Van començar A principis dels anys noranta, es van començar uns 3 o 4 xiquets i algun any es van arribar a juntar uns 10 xiquets i xiquetes. Tot un èxit perquè hem de pensar que feia anys a Villores havien tancat l'escola per falta de criatures. Aquest problema ara encara és més greu perquè només hi viu un nen.

15.- Pita, cànem o fil de cotó.

Sega d'espígol sec per a fer les atxes a mà o amb corbella

Confecció de les atxes el 5 de gener

Tal com anaven passant els anys i es continuava la tradició de les atxes, els xiquets i les xiquetes es van anar fent grans i participaven del tot de la festa. Fins i tot van arribar a construir petites barraques de Sant Antoni la Nit de Reis amb les brosses d'espígol que els sobrava. Cremaven aquesta barraca un cop havien fet la volta pel poble amb les atxes, i algun any acompanyats amb la música de les dolçaines que els mateixos joves i grans tocaven. A partir de llavors, i conforme els nens i les nenes creixien, cada any feien la barraca d'espígol més gran.

Atxes d'espígol acabades

Els canvis a la festa a partir del 2016

Per més que enguany, 2017, hem pogut fer la festa la vespra de Reis,¹⁶ resulta realment complicat mantindre aquest costum perquè, en general, el 5 de gener molta gent no hi pot ser a Vil·lores i no es poden fer atxes.

És per això que l'any passat i amb la idea d'evitar la pèrdua d'una tradició ben nostra, vam provar de fer durant la festa de Sant Antoni, data en què tothom que pot

16.- Ho hem fet entre persones grans per fer-los el comboi als nostres fills i les nostres filles que van recuperar la tradició en els anys noranta, que ara ja grans tornen expressament per reviure la festa.

Atxes als anys noranta

acudeix a Villores. Es tractava d'intentar presentar la festa a la gent que no la coneixia o que feia dècades que no l'havia vista i poder celebrar-la, tot y que en un dia diferent del que hauria de ser.

Al punt d'encendre la barraca, els joves amb les botargues es van encarregar de donar voltes a la barraca amb les atxes enceses a l'aire. Però vam veure com els més petits que també portaven les *botargues* en la *Santantonà*, s'ho miraven i desitjaven poder cremar ells també una atxa. No les havien vistes mai però les volien portar. Era el moment de repensar aquest primer canvi i fer que foren les criatures els qui cremaren les atxes a Sant Antoni.

Intentar modificar o adaptar una tradició es fa difícil i en algun moment pot resultar incòmode per no saber com plantejar-ho, però s'ha d'intentar perquè el més important és evitar que es perdi el costum. Però, què fer per a encertar el canvi? És imprescindible intentar mantindre la idea original de la festa i fer que l'adaptació de les persones a la nova proposta siga fàcil. És també important observar com ha funcionat el canvi proposat i revisar aquells detalls que no ens acaben de convèncer de l'experiència. En aquest punt intervenim tothom. Totes les idees ajudaran a trobar la millor solució. El problema és que qualsevol nova proposta haurà d'esperar un any sencer per provar-la en la propera edició de la *Santantonà*.

En el cas de Villores, enguany hem fet l'encesa d'atxes en dues ocasions: la Nit de Reis i també durant la crema de la barraca de Sant Antoni. Però enguany han sigut les *botargues* dels més jovenets o petits qui les han fetes i les han portades durant la *Santantonà*.

L'espigol, l'ha segat uns dies abans de la festa un avi, algun pare, alguna mare o altri. És molt d'agrair la seua col·laboració. Sense l'espigol no hi ha res a fer. No hi ha festa.

Després de collit, es va portar a la plaça de la Bassa el dissabte de Sant Antoni per la vesprada i, mentre els grans muntaven la barraca, els més petits i les més petites estaven atents (malgrat la gran ventada i el fred que feia) a la construcció de les atxes que cremarien a la nit. Encara que no sabien ben bé el que estaven preparant ni quin seria el seu paper en la festa, van mostrar força interès. Ja a la nit, amb les seues atxes enceses, van esdevenir protagonistes mentre voltaven la barraca i acompanyaven la *Santantonà*.

Era el primer contacte que tenien amb les atxes enceses i el desconeixement i la falta de costum –fins i tot, potser la por– els va fer anar una mica més continguts. Tant de bo l'experiència els agradara i volgueren repetir-la el proper any. Si fora així, caldria que més criatures s'engrescaren i hi participaren per reviscolar la tradició.

Unes imatges dels preparatius i de la festa valdran al lector per fer-se una idea del punt en què està, tant la Nit dels Reis com la nit de la Santantonà.¹⁷

Atxes d'espígol a la Santantonà de 2016

Fotografies de les atxes de Reis del 2017

Fotografies de les atxes per a la nit de Sant Antoni 2017¹⁸

17.- La qualitat de les imatges que acompanyen l'article no és la desitjada. La manca de llum, el moviment i els mitjans senzills dificulten la seua captura.

18.- Podeu veure el video de la festa de Sant Antoni de Vil·lores en goo.ge/qmP2vb i goo.ge/0OgmFi

Conclusions

Trobar la relació entre les diferents festes que donen la benvinguda als Reis amb atxes d'herba enceses amb foc és difícil. Com van arribar les atxes a Villores? I a la resta de poblacions? Hi ha més pobles dels Ports que comparteixen esta tradició? Quina relació hi ha entre les diferents festes amb atxes o totxes i falles? Hi ha documentació que pugui corroborar els estudis? Com ha estat l'evolució que ha tingut aquesta tradició? En el cas de Villores, ignorem la resposta a aquestes preguntes. Tanmateix, hem pogut constatar pels testimonis orals que l'existència de la tradició d'encendre atxes la nit del 5 de gener s'allarga ja des de fa moltes dècades, des de molt abans de ser petits els qui avui tenen més de vuitanta anys. Per tant, segurament no ens enganyem si afirmem que a Villores es tracta possiblement d'una tradició centenària. Com a mostra de l'antiguitat de la festa, transcrivim a continuació l'únic document sobre les atxes del que per ara disposem. És un escrit del 1927 que una persona va guardar entre els fulls d'un diari. Aquesta persona va emigrar des de les nostres terres a Terrassa per a treballar en la indústria tèxtil i li'l va fer arribar al testimoni de Villores que ens l'ha facilitat. Desconeixem a quin poble o pobles s'hi refereix, però és d'aquestes terres.

Impressions de la nit de reis

Una de les nits més simpàtiques y més brillants d'una gran ciutat és sens dubte la nit de Reis.

La gentada que omple els carrers i corre atrafegada o badaqueja davant d'un aparador de llums o de joquines li dona un aspecte de cosa extraordinària.

La nit de Reis és animada a tot arreu, però és ben diferent al camp i a la ciutat.

A la muntanya, és la il·lusió dels infants. A la ciutat, és la il·lusió dels pares.

A la muntanya, els infants corren alegres a fer llum als Sants Reis d'Orient amb les torxes d'espígol flairós que diexen la nit tota perfumada. A la ciutat, els nens dormen tranquils mentre els Reis ronden per escollir-los la joguina gentil, que serà la viva sorpresa i l'alegria dels seus jocs innocents.

Pensem, però, que és la mateixa la il·lusió de l'infant de ciutat, que dorm tranquil, i la de l'infant que, amb la torxa d'espígol, corre pel volt d'un mas o pels carrers d'un poble humil tot aixecant ben en l'aire la flama espurnejant perquè il·lumine els camins foscos pels quals han de cavalcar els cavalls, que per als més petits porten ferradures d'or y van guarnits amb plomalls i randes lluminoses.

Per això ens meravella doblement esta nit.

De la ciutat ens captiva l'aspecte joiós de la gent, que papalloneja entorn de la llum i dels riquíssims aparadors, que són jardins de joquines.

Del camp, el dolç repòs que deixa sortir al cor de la nit el galop de les cavalleries reials que cavalquen majestuoses pels camins foscos de les muntanyes sota la llum viva de les estreles

25 de març de 1927

Una de les preguntes que ens fem és: hi ha més pobles de la comarca que comparteixen la tradició? Curiosament, mentre xerràvem a la voreta de la barraca a la vegada que rostitiem per sopar la nit de Sant Antoni, abans de la *Santantonà*, un amic de la Todolella ens va dir que antigament allí també feien les atxes d'espígol, però les encenien la nit del 24 de desembre. Bona troballa! Potser encara hi ha més pobles a la comarca on ja no es fan les atxes però les nostres persones grans recorden si es feien i quan es cremaven? Podríem recuperar la festa? Sembla una bona ocasió per a buscar la resposta a aquestes preguntes.

La festa de les atxes de foc a Villores ha despertat interès entre estudiosos de les festes del foc populars, algun dels quals ens va visitar enguany amb motiu de la *Santantonà*. Ens van proposar presentar la nostra festa de les atxes d'espígol i la seua reformulació en una comunicació al *II Simposi internacional sobre les festes del foc a la Mediterrània* que se celebrarà a Reus el proper mes de maig. En aquesta edició, l'eix del simposi se centrarà en les festes de foc de l'hivern. De moment han inclòs les atxes de Villores en el catàleg de festes de foc hivernals.

Pel que fa a nosaltres continuarem fent les aportacions que estiguen al nostre abast. Seguirem indagant pels pobles de la comarca i farem públics els resultats. Ara com ara, estem elaborant un document visual que recullirà imatges de la festa que hem anat prenent al llarg dels anys i que, un cop enllestit, penjarem al Youtube perquè tothom que estiga interessat pugui consultar-lo. El títol del document serà **Les atxes d'espígol de Villores**. També s'està proposant introduir en un futur proper una activitat de difusió de la festa a les escoles de la comarca en format taller.

Ens acomiadem amb el nostre agraïment a les persones que ens han descrit els seus records sobre les atxes i el treball relacionat amb la collita de l'espígol per fer essència a Villores, així com a totes i tots aquells que amb la seua aportació personal estan fent el possible per recuperar la festa poquet a poquet. Tot plegat, vol ser el nostre reconeixement al mèrit que han tingut totes les persones que han fet possible que les atxes, després de tantes dècades de fer les primeres, ens hagen arribat de generació en generació fins avui dia.

Visca les festes del foc!

Bibliografia

Atès el caràcter eminentment oral de la de recerca desenvolupada per a elaborar este article, només s'han consultat algunes webs per incorporar informació relativa a altres festes del foc mencionades. La majoria de les consultes realitzades no especificaven l'autoria del text.

"Atxes". Visitelche. Información turística de Elche [article en línia]. [Data de consulta: 14 de novembre de 2016]. <<https://www.youtube.com/watch?v=sH040WPYrYI>>

"La Fia- Faia de Bagà i de Sant Julià de Cerdanyola". Festes i elements festius catalogats o declarats. Catàleg del patrimoni festiu de Catalunya [article en línia]. [Data de consulta: 14 de novembre de 2016]. <<http://patrimonifestiu.cultura.gencat.cat/Cicles-festius/Nadal-Cap-d-any-i-Reis/La-Fia-Faia-de-Baga-i-Sant-Julia-de-Cerdanyola>>

L'espai on comença la festa. [Web de consulta en línia]. [Data de consulta: 14 de novembre de 2016]. <www.festes.org>

"Les festes del foc". Xip/TV. [Web de consulta en línia]. [Data de consulta: 14 de novembre de 2016]. <<http://votv.xiptv.cat/gaudeix-la-festa/capitol/les-festes-de-foc>>

Trobada d'equips de foc de la flama del Canigó a Girona. Òmnium Cultural. [Web de consulta en línia]. [Data de consulta: 14 de novembre de 2016]. <<https://www.omnium.cat/noticia/trobada-dequips-de-foc-girona>>

“La flama de la llengua catalana ja crema renovada a Montserrat”. Centre excursionista d'Olot. [article en línia]. [Data de consulta: 25 de febrer de 2017]. <<http://www.ceolot.cat/2017/02/20/flama-montserrat/>>

“I Simposi de les festes del foc a la Mediterrània”. Centre de recerca i difusió del patrimoni etnològic i la memòria històrica. [article en línia]. [Data de consulta: 25 de febrer de 2017]. <http://www.carrutxa.cat/index.php?arxiu=fitxa_document&id=19418>

PALOMAR, S. (2010). “Atxes i falles a les festes d'hivern”. Blog La Teiera, apunts de cultura i lliure pensament. [article en línia]. [Data de consulta: 15 de novembre de 2016].

<<https://lateiera.wordpress.com/2010/01/27/atxes-i-falles-a-les-festes-dhivern/>>

Viquipèdia en català. [enciclopèdia de consulta en línia]. [Data de consulta: varies dates en 2016 i 2017]. <<https://ca.wikipedia.org/>>

Dibuix de les atxes de Reis. Font: blog La Telera